अथैकोनविंशोऽध्यायः

श्रीशुक उवाच

किम्पुरुषे वर्षे भगवन्तमादिपुरुषं लक्ष्मणाग्रजं सीताभिरामं रामं तच्चरणसंनिकर्षाभिरतः परमभागवतो हनुमान् सह किम्पुरुषैरविरतभक्तिरुपास्ते ॥ १ ॥ आर्ष्टिषेणेन सह गन्धर्वैरनुगीयमानां परमकल्याणीं भर्तृभगवत्कथां समुपशृणोति स्वयं चेदं गायति ॥ २ ॥ ॐ नमो भगवते उत्तमश्लोकाय नम आर्यलक्षणशीलव्रताय नम उपशिक्षितात्मन उपासितलोकाय नमः साधुवाद[1]निकषणाय नमो ब्रह्मण्यदेवाय महापुरुषाय महाराजाय नम इति ॥ ३ ॥

यत्तद्विशुद्धानुभवमात्रमेकं स्वतेजसा ध्वस्तगुणव्यवस्थम् ।
प्रत्यक् प्रशान्तं सुधियोपलम्भनं ह्यनामरूपं निरहं प्रपद्ये ॥ ४ ॥
मर्त्यावतारस्त्विह मर्त्यशिक्षणं रक्षोवधायैव न केवलं विभोः ।
कुतोऽन्यथा स्याद्रमतः स्व आत्मनः सीताकृतानि व्यसनानीश्वरस्य ॥ ५ ॥
न वै स आत्माऽऽत्मवतां सुहृत्तमः सक्तस्त्रिलोक्यां भगवान् वासुदेवः ।
न स्त्रीकृतं कश्मलमश्नुवीत न लक्ष्मणं चापि विहातुमर्हति ॥ ६ ॥
न जन्म नूनं महतो न सौभगं न वाङ् न बुद्धिर्नाकृतिस्तोषहेतुः ।
तैर्यद्विसृष्टा[2]नपि नो वनौकसश्चकार सख्ये बत लक्ष्मणाग्रजः ॥ ७ ॥
सुरोऽसुरो वाप्यथ वानरो नरः सर्वात्मना यः सुकृतज्ञमुत्तमम् ।
भजेत रामं मनुजाकृतिं हरिं य उत्तराननयत्कोसलान्दिवमिति ॥ ८ ॥

अन्वयः—किंपुरुषे वर्षे तच्चरणसन्निकर्षाभिरतः परमभागवतः हनुमान् किंपुरुषैः सह अविरतभक्तिः भगवन्तम् आदिपुरुषम् लक्ष्मणाग्रजम् सीताभिरामम् रामम् उपास्ते ॥ १ ॥ ❀ ❀ आर्ष्टिषेणेन सह गंधर्वैः अनुगीयमानाम् परमकल्याणीम् भर्तृभगवत्कथाम् समुपशृणोति स्वयम् च इदम् गायति ॥२॥ ❀ ❀ ॐ भगवते उत्तमश्लोकाय नमः आर्यलक्षणशीलव्रताय नमः उपशिक्षितात्मने उपासितलोकाय साधुवादनिकषणाय नमः ब्रह्मण्यदेवाय नमः महापुरुषाय महाराजाय नमः इति ॥ ३ ॥ ❀ ❀ हि यत् विशुद्धानुभवमात्रम् एकम् स्वतेजसा ध्वस्तगुणव्यवस्थम् प्रत्यक् प्रशान्तम् सुधिया उपलंभनम् अनामरूपम् निरहम् तत् प्रपद्ये ॥ ४ ॥ ❀ ❀ इह विभोः मर्त्यावतारः तु केवलम् रक्षोवधाय एव न मर्त्यशिक्षणम् अन्यथा स्वे रमतः आत्मनः ईश्वरस्य सीताकृतानि व्यसनानि कुतः स्यात् ॥ ५ ॥ ❀ ❀ सः आत्मवताम् आत्मा च सुहृत्तमः भगवान् वासुदेवः त्रिलोक्याम् न वै सक्तः स्त्रीकृतम् कश्मलम् न अश्नुवीत लक्ष्मणम् च अपि विहातुम् न अर्हति ॥ ६ ॥ ❀ ❀ नूनम् महतः जन्म तोषहेतुः न सौभगम् न वाक् न बुद्धिः न आकृतिः न यत् लक्ष्मणाग्रजः तैः विसृष्टान् अपि वनौकसः नः सख्ये बत चकार ॥ ७ ॥ ❀ ❀ सुरः असुरः वा वानरः अथ अपि नरः वा यः सुकृतज्ञम् उत्तमम् मनुजाकृतिम् रामम् हरिम् सर्वात्मना भजेत यः उत्तरान् कोसलान् अनयत् दिवम् इति ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

ऊनविंशे किंपुरुषे भारते चोपवर्ण्यते । सेव्यसेवकभावश्च भारतश्रैष्ठ्यमेव च ॥ १ ॥

भर्ता चासौ भगवांश्च तस्य कथाम् ॥ २ ॥ ❀ ❀ आर्याणि लक्षणानि शीलं व्रतं च यस्मिन् । उपशिक्षितात्मने संयतचित्ताय उपासितोऽनुसृतो लोको येन । साधुवादः साधुत्वप्रसिद्धिस्तस्य निकषणाय निकषाश्मवन्निर्धारस्थानाय परमसीम्न

१. प्रा० पा०—वादधिषणाय । २. प्रा० पा०—सृष्टान्विपिने ।

इत्यर्थः ॥ ३ ॥ ❀ ❀ श्रीरामं परमार्थरूपेण प्रणमति । यदेकं वेदान्तेषु प्रसिद्धं तत्त्वं तत्प्रपद्ये । तत्कथंभूतम् ? विशुद्धश्चासावनुभवश्च स एव मात्रा स्वरूपं यस्य । विशुद्धत्वे हेतुः प्रशान्तम् । तत्रापि हेतुः स्वतेजसा स्वरूपप्रकाशेन ध्वस्ता गुणानां विविधा जाग्रदाद्यवस्था यस्मिन् । अनुभवमात्रत्वे हेतुः । प्रत्यक् दृश्यादन्यत् । तत्कुतः । अनामरूपम् । ननु वस्तुत एवंभूतस्यापि जीवस्योक्तसर्वविपर्ययो दृश्यते तत्राह । निरहं अहंकाराभावान्न तथा वैपरीत्यमित्यर्थः । ननु श्रीरामस्य स्वरूपं नैवं तत्प्रीयते तत्राह । सुधिया पुंसा उपलभ्यत इत्युपलम्भनम् । शुद्धचित्तेन ब्रह्मत्वेनैवोपलभ्यत इत्यर्थः ॥ ४ ॥ ❀ ❀ कथं तर्हि दशरथपुत्रत्वं तत्राह । विभोर्मर्त्यावतारस्तु रक्षसो रावणस्य वधाय तस्य मनुष्यादन्यतोऽवध्यत्वात् । न केवलमेतावत्किं त्विह संसारे स्त्रीसंगादिकृतं दुःखं दुर्वारमिति मर्त्यानां शिक्षणं च शिक्षार्थमपीत्यर्थः । अन्यथा स्वे स्वरूपे रममाणस्य जगदात्मनः सीताविरहकृतानि व्यसनानीति कुतः स्यात् ॥ ५ ॥ ❀ ❀ विषयासक्त्यभावेन व्यसनानामनर्हत्वमुपपादयति । न वै स भगवांस्त्रिलोक्यां क्वापि सक्तः, यत आत्मवतां धीराणामात्मा सुहृत्तमश्च । अतो न स्त्रीकृतं मोहं प्राप्नुयात् । न लक्ष्मणं चेति । देवदूतेन श्रीरामं संमन्त्रयता विज्ञापितमत्रागतस्त्वया वध्य इति तदैव द्वारि स्थितं लक्ष्मणं दुर्वाससमागतं विज्ञापयितुं प्रविष्टं हन्तुमुद्यतो वसिष्ठवाक्यात्तत्याज तच्च न युज्येतेत्यर्थः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ अतः श्रीराम एव सर्वैः सेव्य इति वक्तुं न तस्य तोषहेतुः सत्कुलजन्मादि किं तु भक्तिरेवेत्याह न जन्मेति । महतः पुरुषाज्जन्म महतः श्रीरामस्येति वा । सौभगं सौन्दर्यम् आकृतिर्जातिः । यद्यस्मात्तैर्जन्मादिभिर्विसृष्टांस्त्यक्तानपि नो वनचरान् बत अहो लक्ष्मणस्याग्रजोऽपि सखित्वे कृतवान् ॥ ७ ॥ ❀ ❀ तस्मात्सुरो वान्यो वा यः कोऽपि श्रीराममेव सर्वप्रकारेण भजेत । सुकृतज्ञमल्पीयस्यपि भजने बहुमानिनम् । उत्तरान्कोसलानयोध्यावासिनः ॥ ८ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

श्रैष्ठ्यं महत्त्वम् (१) । सीतयाभिरामः सुन्दरस्तम् ॥ १ ॥ ❀ ❀ आर्ष्टिषेण ऋषिविशेषो भारते प्रसिद्धः । भर्तृभगवत्कथामित्यनेन नारदादिरिव नावतारान्तरकथायामनुरज्यतीति द्योतितम् ॥ २ ॥ ❀ ❀ आर्य्याणि सर्वैः शिरोधार्य्याणि लक्षणानि चरणतलगतध्वजवज्रादीनि आजानुबाहुत्वादीनि च शीलानि धीरोदात्तादीनि व्रतानि धर्मनिष्ठत्वादीनि यस्य तस्मै । उपशिक्षितात्मने गुरुब्राह्मणादिशिक्षाग्राहिणे उपासितलोकाय स्वयं ब्रह्माद्युपास्यत्वेपि मया स्वाचरणेन रजकपर्यन्ता अपि लोकाः प्रसादनीया इति विचारवत्त्वाल्लोकानां तदुपासितत्वं साधुवादानां ब्रह्मण्यत्वसत्यसंधत्वकृपालुत्वादीनां निकषणाय परमोत्कर्षप्रापकाय । लोका हि साधुवादैरुत्कृष्यन्ते रामं प्राप्य साधुवादा अप्युत्कृष्टा भवन्तीत्यर्थः । यथा परमोत्कृष्टस्यापि कनकस्य निकषं प्राप्तस्यैवोत्कर्षो लोके प्रमाणीभवति तद्वदित्यर्थः ॥ ३ ॥ ❀ ❀ ननु शंखचक्रादिमत्त्वगरुडवाहनाद्यैश्वर्य्यानाविष्कारादवतारस्यास्य ब्रह्मत्वे केचित्संशेरते तत्र ये संशेरते ते संशेरतां नाम, अहं तु साक्षादिमं परब्रह्मरूपमेवानुभवामीत्याह—यदिति । विशुद्धो मायासम्बन्धशून्यो योऽनुभवस्तन्मात्रम् । अन्यत् "न चक्षुषा पश्यति रूपमस्य, यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैवात्मा विवृणुते तनुं स्वाम्" इति श्रुतेः । तत्कुतः अनामरूपं यतः "एतास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि" इति प्रसिद्धप्राकृतनामरूपरहितं तत्र हेतुर्निरहमिति । आत्मशब्देनास्यां श्रुतौ परमात्मनो जीवाख्यशक्तिरूपोंश उच्यतेऽनेनेति पृथङ्निर्देशात् । तद्रूपेण च प्रवेशो नाम देवताशब्दवाच्यतेजोवारिमृल्लक्षणोपाध्यभिनिवेशः । स च तस्य जीवस्य तत्राध्यासादेव भवति । ततोन्तर्यामिरूपेण स्वयं तत्र स्थितस्यापि तदध्यासाभावादुपाधिकृतनामरूपराहित्यं युक्तमेवेत्यर्थः । सर्वथाहंकारराहित्ये सति व्याकरवाणीति प्रयोगानर्हत्वादिति भावः । अत्राक्षिपति—नन्विति । इत्यर्थ इति । चित्तशुद्धिं विना "दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या" इति श्रुतेस्तत्साक्षात्कारो न भवतीति भावः ॥ ४ ॥ ❀ ❀ नन्वेवंभूतस्य मर्त्येषु प्राकट्यं किंप्रयोजनकमित्यत्रोच्यते—गौणे सत्यपि प्रयोजनान्तरे मुख्यं तु भक्तेषु लीलामाधुर्य्याभिव्यंजनमेवेत्याह—मर्त्येति । इत्यर्थ इति । मर्त्या हि द्विविधा धर्मवन्तो भक्तिमन्तश्च, तेभ्यः क्रमेण स्वस्य धार्मिकत्वप्रेमवश्यत्वयोः प्रदर्शनया धर्मशिक्षणार्थं प्रेमशिक्षणार्थं चेति भावः । अन्यथा मर्त्यशिक्षणाभावे कुतः स्यात्—स्युः किन्तु साध्वी स्वभार्या धार्मिकैः सर्वथैव नोपेक्षितव्या तदर्थं प्राप्तानि दुःखान्यपि सोढव्यानीति शिक्षणार्थं स्वस्मिन्नसन्त्यपि दुःखानि दर्शितानीति प्रथमे पक्षे । द्वितीये तु—सीताविरहकृतानि विषादादीनि कुतो दुःखानि किन्तु प्रेम्णः स्थायिभावस्य विप्रलम्भेन रसास्वादनजनितानि दुःखत्वेन भासमानानि परमसुखान्येव न तु दुःखानीत्यर्थः । आत्मारामत्वदुःखित्वयोर्युगपदेकत्र विरोधात् । न च सीतया रममाणस्य कुत आत्मारामत्वमिति वाच्यं, सीतायाः स्वरूपशक्तित्वेनात्मभूतत्वात् । ननु सीतायाः स्वरूपभूतत्वे कथं तद्विरहः सम्भवेत् , उच्यते—एकमेव परमतत्त्वं चिच्छक्तिवृत्तिभेदेन महासारेण प्रेमाख्येनानादित एव द्विधा विभक्तं तिष्ठति ह्लादषडैश्वर्यमयं केवलं ह्लादमयं च प्रथमम् । प्रथमं परमेश्वराख्यं द्वितीयं भक्त्याख्यं पुनश्च तेनैव प्रेम्णा स्वस्य चतसृभिर्वृत्तिभिर्द्वितीयं तत्त्वं चतुर्द्धा विभक्तं दाससखिपित्रादिप्रेयस्याख्यं, प्रथमस्य तदेव तत्त्वस्य दास्यादिभावभावितत्वं व्यवस्थापितं प्राकृतेष्वपि जीवेषु यदृच्छयैतादृशभक्तिसाधनवत्सु भक्तिपरिपाके स्वयमाविर्भूयैतच्चतुष्कमावेश्यतेऽपि दासादित्वेन यथाकालं नित्यलोकं प्रापय्य चतुष्केण तेन समनुगम्यते, पुनरपि तेनैव प्रेम्णा स्थायिभावतां प्राप्तेन स्वशक्त्यैवाविर्भावितामिर्विभावादिभिः स्वं

रसरूपीकृत्य तदेव युगलं स्वस्य विषयाश्रयीभावभावितं कृत्वा स्वाधीनीकृत्य योगवियोगाभ्यां सुखदुःखायितं स्वमाधुर्यमसाधारणमपारमास्वादयता कोऽप्यानन्दचमत्कार एव निष्पाद्यते। अतद्विदां तु केषाञ्चित् रामकृष्णादीनामप्येतावद् दुःखमनिर्वाच्यमिति केषाञ्चिज्जीवप्रदर्शनार्थं अनुकृतमित्येवं व्यामोह एव ॥ ५ ॥ ❀ ❀ तस्य प्रेमवश्यत्वसत्यव्रतत्वब्रह्मण्यत्वादिभिरप्राकृतैर्गुणैरेवैतदुपपद्यते नान्यथेत्याह—नेति। न सक्तोऽत्र हेतुः—आत्मा परमात्मा भगवान् परिपूर्णैश्वर्यादिः वासुदेवः सर्वाश्रयश्चेति। किं त्वात्मवतामात्मा स्वयमेव नाथत्वेन विद्यते येषां तेषां स्वविषयकममताधारिणां भक्तविशेषाणामित्यर्थः। तेषामेव सुहृत्तमः। तस्माद्यथान्ये स्वीकृतं स्त्रीहेतुकं कश्मलमश्नुवते तथा नासावश्नुवीत, अतस्तस्यात्मवत्त्वेनैव तादृशकश्मलहेतुतत्प्रीतिविषयतापीति भावः। तथा देवदूतसमयातिक्रमेणात्मवतोऽपि लक्ष्मणस्य परित्यागो यः स खलु नात्यन्तिक इत्याह—न लक्ष्मणमिति। इत्यर्थ इति। मर्यादारक्षणार्थमेव किञ्चित्तत्तदनुकरणमिति भावः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ यतः परमदयालुस्स रामोऽतो हेतोः। न हि रामादपरो महानिति कथमुक्तं महतः पुरुषादिति ततः पक्षान्तरमाह—श्रीरामस्य वेति। लक्ष्मणस्य सर्वसद्गुणलक्षितस्य श्रीसुमित्रानन्दनस्याग्रजोऽप्यग्रजत्वेन तमपि दास्ये विदधानोऽस्मान्सर्वसल्लक्षणरहितत्वेन दास्ययोग्यानपि सीतान्वेषणादिभक्तितुष्टत्वेन सखित्वे कृतवान्। सहविहारादिना सखीनिव स्वीकृतवान्सुग्रीवमनुलक्ष्य वेयमुक्तिः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ तस्माद्भजनीयेषु सर्वावतारेषु मध्ये राम एव कृपासिन्धुरतिशयेन भजनीयो यद्भजने सर्व एवाधिकारीत्याह—सुर इति। दिवं वैकुंठम् ॥ ८ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

एवमिलावृतादिषु वर्षेषु सप्तसूपास्यादिकमुक्तमथेदानीं किंपुरुषे भारते च वर्षे तद्वदन्येषां मध्ये भारतवर्षश्रैष्ठ्यं चाहैकोनविंशेन। तत्रादौ किंपुरुषे उपास्यां भगवत्तनुं तदुपासकं जप्यं मन्त्रं चाह किंपुरुष इति। आदिपुरुषं जगत्कारणभूतं परमपुरुषं लक्ष्मणस्य सौमित्रेरग्रजं सीताया मैथिल्या अभिराममनुरूपं रामं दाशरथिं रामम् "रमन्ते योगिनोऽनन्ते नित्यानन्दे चिदात्मनि। इति रामपदेनासौ परं ब्रह्माभिधीयते ॥' इति निरुक्तरामशब्दपुष्कलप्रवृत्तिनिमित्ताश्रयं तस्य श्रीरामस्य यौ चरणौ तयोः सन्निकर्षः सान्निध्यं भजनमिति यावत्तस्मिन्नभिरत आसक्तो महाभागवतो हनुमानाञ्जनेयः किंपुरुषवर्षस्थैः सहाविरता अविच्छिन्ना भक्तिर्यस्य तादृश उपास्ते ॥ १ ॥ ❀ ❀ भगवतो भर्तुः श्रीरामस्य कथां गन्धर्वैरुप समीपे गीयमानां आर्ष्टिषेणेन किंपुरुषवर्षस्य पुरुषश्रेष्ठेन सह सम्यगुपशृणोति स्वयमिदं वक्ष्यमाणमुपांशु गायति जपति ॥ २ ॥ ❀ ❀ ॐ भगवच्छब्दार्थौ पूर्ववत्। उत्तमैर्ब्रह्मादिभिः श्लोक्यते स्तूयते, उत्तमः निरतिशयः श्लोकः यशो यस्येति वा तस्मै आर्याणां लक्षणानि व्रतानि च शीलानि यस्मिन् उपशिक्षितः संयतः आत्मा चित्तं येन, उपाश्रितः लोको येन साधुवादः साधुत्वसिद्धः तस्य निकषणाय निकषाश्मवन्निर्द्धारणस्थानाय ब्रह्मणि कुले साधुः ब्रह्मण्यः, तत्र साधुरिति यत्प्रत्ययः "ये चाभावकर्मणोः" इति प्रकृतिभावान्न टिलोपः। "अप्यहं जीवितं जह्यां त्वां वा सीते! सलक्ष्मणाम्। न तु प्रतिज्ञां संश्रुत्य ब्राह्मणेभ्यो विशेषतः ॥" इत्युक्तरीत्या ब्राह्मणसंरक्षणबद्धैकदीक्षत्वमेवात्र ब्रह्मण्यत्वं स चासौ देवः स्वतेजसा दीप्यमानः अस्पृष्टप्राकृतदोषस्तस्मै। यद्वा ब्रह्म वेद तत्र साधुः सम्यक् प्रतिपाद्यः स चासौ देवस्तस्मै महापुरुषाय पुंसूक्तप्रतिपाद्यजगत्कारणत्वोपयुक्तकल्याणगुणविशिष्टाय परमपुरुषाय महाराजाय। "राजाधिराजः सर्वेषां विष्णुर्ब्रह्ममयो महान्। ईश्वरं तं विजानीध्वं स पिता स प्रजापतिः ॥" इत्युक्तमहाराजाय। नमःपदावृत्तिर्गुणभेदाभिप्राया ॥ ३ ॥ ❀ ❀ प्रकृतिपुरुषविलक्षणपरमात्मस्वरूपं विशोध्य तच्छ्रीरामरूपेणावस्थितं नमस्करोति यदिति। विशुद्धं रागाद्यकलुषितं तदनुभवैकमात्रं ज्ञानैकस्वरूपं मात्रचा क्वचिदप्यजडस्वरूपत्वं विवक्षितं विशुद्धानुभवैकमात्रमनेन स्वरूपं निर्दिश्यते स्वतेजसा स्वप्रकाशेन नित्यासङ्कुचितानन्दस्वरूपविषयकधर्मभूतज्ञानेन ध्वस्ता नित्यं निरस्ता गुणा रजआदयः तत्कृतास्तिस्र उत्पत्तिस्थितिमरणभूता अवस्था यस्य। स्वतेजसा ध्वस्तगुणव्यवस्थमित्यनेन प्रकृतिसंसृष्टचेतनव्यावृत्तिः, स ह्यध्वस्तगुणव्यवस्थः प्रशान्तमशनायापिपासाशोकमोहजरामृत्युरूपोर्मिषड्गुणरहितानन्दस्वरूपम्। यद्वा विशुद्धशब्देनेन्द्रियकानुभवव्यावृत्तिः प्रशान्तशब्देन नित्यं रागाद्यकलुषितत्वमुच्यतेऽनेन मुक्तचेतनव्यावृत्तिः। स हि बद्धावस्थायां रागादिभिः कलुषितः प्रत्यक् स्वस्मै भासमानमनेन पराचोऽचेतनस्य व्यावृत्तिः, न ह्यचेतनं स्वस्मै अवभासते किन्तु परस्मै एव सुधिया सम्यग्ज्ञानेनोपलम्भनमुपलभ्यते इत्युपलम्भनम् "दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः। हृदा मनीषा मनसाभिक्लृप्तः" इति श्रुत्युक्तयोगपरिशुद्धबुद्ध्योपलभ्यमानमित्यर्थः। अनेनैव तत्कारणत्वमप्युपलक्षितम् "कश्च ध्येयः कारणं तु ध्येयम्" इति ध्येयत्वकारणत्वयोरेकनिष्ठत्वश्रवणात्। यदि कारणं तर्हि कारणत्वस्य भाव्यवस्थाविशेषवतः प्रागवस्थायोगित्वरूपत्वाद्देवादिनामरूपाश्रयत्वं स्यात्ततश्च "सत्यं ज्ञानमनन्तं निष्क्रियं निष्कलम्" इत्यादिनिर्विकारित्वश्रवणविरोधस्तत्राह अनामरूपमिति। न विद्येते स्वमात्रनिष्ठे देवादिनामरूपे यस्य प्रकृतिपुरुषविशिष्टस्यैव कारणत्वाद्देवादिनामरूपयोः स्वविशेषणीभूतप्रकृतिपुरुषगतत्वात्तद्द्वारा सनामरूपत्वेऽपि साक्षादनामरूपमित्यर्थः, एवम्भूतं यद्वेदान्तेषु प्रसिद्धं तत्परब्रह्मस्वरूपं नरहरिं पुरुषोत्तममिति यावत्। एवं च "द्वाविमौ पुरुषौ लोके" इत्यारभ्य "उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः" इति भगवद्गीतोक्तनित्यमुक्तबद्धत्रिविधचेतनव्यावृत्तस्वरूपं विवक्षितं, तत्र हि कूटस्थशब्देन मुक्तो नित्यसिद्धश्च चेतन उच्यते, उभयोरपि प्राकृतविकारराहित्येनाक्षरकूटस्थशब्दवाच्यत्वात्। यद्यपि प्रशान्तशब्देन मुक्तव्यावृत्तिस्तथापि नित्यसिद्धव्यावृत्तये नृहरिमित्युक्तं निरहमिति पाठे त्वनामरूपत्वे निरहं हेतुः अहमर्थान्निर्गतः अहंशब्देनाहङ्कारः प्रकृतिपरिणामविशेषः जीवश्चोच्यते। आत्मनोऽप्यहं-

मर्थत्वात्ततश्च निरहं प्रकृतिपुरुषगतविकारातीतं हि यतस्तस्मादनामरूपमिति योजना बोध्या। एवंभूतं प्रपद्ये उपायोपेयभावेनाध्यवस्यामीत्यर्थः ॥ ४ ॥ ❀ ❀ नन्वस्तु परस्य ब्रह्मणोऽनामरूपत्वं श्रीरामस्य त्वनारूपत्वमित्ययुक्तं तस्य मनुष्यनामरूपभाक्त्वात्तत्राह मर्त्येति। विभोः परस्यैव ब्रह्मण इह लोके श्रीरामरूपेण मर्त्यावतारः मनुष्यावतारः अवतारो नामाजहत्स्वभावस्यैव रूपान्तरपरिग्रहः। एवञ्च परब्रह्मेहाजहत्स्वभावं मनुष्यसजातीयरूपं परिगृहीतवदिति भावः। किमवतारप्रयोजनं तत्राह मर्त्यशिक्षणं मर्त्यानां संसारदोषज्ञापनेन धर्मसंस्थापनं साधुपरित्राणं प्रयोजनमिति भावः। ननु मर्त्यशिक्षणं नावतारप्रयोजनं किन्तु रावणादिरक्षोवध एवेत्यत्राह। रक्षोवधायैव न केवलमिति। विभोर्मर्त्यावतारो न केवलं रक्षोवधार्थमेवापि तु मर्त्यशिक्षणमेव तस्य प्रधानं प्रयोजनमित्यर्थः। तथा चोक्तं भगवता "परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम्। धर्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे॥" इति विनाशाय चेत्यत्र चशब्दोऽन्वाचयपरः भिक्षामट गामानयेतिवत् दुष्कृतविनाशनमानुषङ्गिकं प्रयोजनमित्यर्थः। धर्मो नाम चातुर्वर्ण्यचातुराश्रम्यव्यवस्थयावस्थित ईश्वराराधनरूपपञ्चमहायज्ञादिः तस्य संस्थापनं संसारदोषज्ञापनेन शिक्षणं दुष्कृतविनाशनं तु सङ्कल्पमात्रेणाप्युपपद्यते, साधूनां शय्यासनाटनभोजनादिषु भगवता सह वर्तमानानां तं विना क्षणमात्रमपि कल्पसहस्रं मन्वानानां दर्शनस्पर्शनसंभाषणादिभिः परित्राणं सुखीकरणं धर्मसंस्थापनञ्च सङ्कल्पमात्रेणाप्युपपद्यत इति भावः। यदुक्तं मर्त्यशिक्षणार्थमेवावतार इति तदस्मिन्नेवावतारे निदर्शयति कुत इत्यादिना। अन्यथावतारस्य मर्त्यशिक्षणार्थत्वाभावे ईश्वरस्य। 'ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन! तिष्ठति। भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया॥' इत्युक्तसर्वनियन्तुः दारापहर्तृरावणाद्यन्तरात्मतया दारापहरणादिकं कारयितुः स्वे स्वस्मिन्निरतिशयापरिच्छिन्नानन्दस्वरूपे आत्मनि रमतः उक्तविधस्वस्वरूपानुभवेन नित्यसन्तुष्टस्य विषयासक्तिरहितस्य सीताकृतानि सीताविश्लेषादिभिः कृतानि व्यसनानि दुःखानि कुतः कस्माद्धेतोः स्यात्। प्रत्येकाभिप्रायं स्यादित्येकवचनम्। कुतोऽन्यथा स्यू रमत इति पाठस्तु सुगमः। सर्वनियन्तुः सर्वान्तरात्मनः स्वानुभवसन्तुष्टस्य श्रीरामस्वरूपेणावस्थितस्य परब्रह्मणः सीताविश्लेषादिकृतव्यसनानुकरणं निरतिशयदुःखावहः संसार इति लोकस्य प्रदर्शयितुमेव अन्यथोक्तविधस्य तस्य सीताकृतव्यसनादि न घटत इति भावः॥ ५॥ ❀ ❀ एतदेवोपपादयति नेति। स श्रीरामरूपेणावस्थितः परमात्मा आत्मवतां प्रशस्तमनसां निर्धूतनिखिलसांसारिकधर्म्माणां सनकादीनामात्मा सुहृत्तमः स्वाश्रितेषु निरतिशयसौहार्दनिष्ठः आश्रितानां निरतिशयप्रीतिविषयश्च भगवान् ज्ञानशक्तिबलैश्वर्यादिषाड्गुण्यपूर्णः वासुदेवः "सर्वत्रासौ समस्तश्च वसत्यत्रेति वै यतः। ततो वासुदेवेति विद्वद्भिः परिकीर्तितः॥" इत्युक्तरीत्या सर्वत्रावस्थितोऽपि तद्गतदोषैरसंस्पृष्टः सर्वं स्वधार्यत्वेन स्वशेषत्वेन च परिगृहीतवांश्च त्रिलोक्यां कृत्स्नजगदन्तर्भूते कस्मिंश्चिदपि शब्दादिविषयभूते वस्तुनि न सक्तः–वैशब्दोऽवधारणे–न सक्त एवेत्यर्थः। यतो न सक्तः अत एव स्त्रीकृतं स्त्रीविश्लेषादिकृतं कश्मलं दुःखं नाश्नुवीत, अवतारस्य मर्त्यशिक्षणार्थत्वाभावे स्त्रीकृतं कश्मलमेवम्भूतो न प्राप्नुयादेवान्यथेत्यस्य सर्वत्रानुषङ्गः, तथा लक्ष्मणं चशब्दात्सीतां च विहातुं त्यक्तुं नार्हति। निवासशय्यासनपादुकांशुकोपधानवर्षातपवारणाद्युपयुक्तशरीरभेदैः शेषत्वं गतस्य भगवतो नित्यानपायिनो न तस्यावताररूपम्। "भवांस्तु सह वैदेह्या गिरिसानुषु रंस्यते। अहं सर्वं करिष्यामि जाग्रतः स्वपतश्च ते॥ कुरुष्व मामनुचरं वैधर्म्यं नेह विद्यते। कृतार्थोऽहं भविष्यामि तव चार्थः प्रकल्पते॥" इति सर्वावस्थोचिताशेषशेषतैकरतिकृतनित्यकिङ्करतां प्रार्थयमानं लक्ष्मणम्। "नित्यैवैषा जगन्माता लक्ष्मीर्नित्यानपायिनी। राघवत्वे भवेत्सीता रुक्मिणी कृष्णजन्मनि॥ अन्येष्वप्यवतारेषु विष्णोरेषानपायिनी।" इत्युक्तविधां नित्यानपायिनीं लक्ष्म्यवताररूपां भगवतीं सीतां च मर्त्यशिक्षणमन्तरेण "प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः। मित्रभावेन संप्राप्तं न त्यजेयं कथञ्चन। अभयं सर्वभूतेभ्यो ददाम्येतद्व्रतं मम॥" इति वदन् कथं त्यक्तुमर्हति। अतः केवलं मर्त्यशिक्षणार्थं सांसारिकपुरुषचेष्टामनुसृतवानित्यर्थः। सीतालक्ष्मणत्यागस्तु श्रीरामायणे उत्तरकाण्डे प्रसिद्धः। अत्रात्मवतामात्मेत्यनेन "अमृतस्य तु नाशास्ति वित्तेन, आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः" इति वीतरागोपास्यत्वप्रतिपादकश्रुत्यर्थप्रत्यभिज्ञानात्तस्य सर्गादिभिरकालुष्यं सूचितम्। अत एव स्त्रीसंयोगवियोगकृतसुखदुःखाद्यभावश्चावेदितः, भगवानित्यनेन षाड्गुण्यपूर्णत्वोक्त्यावाप्तसमस्तकामत्वोक्तिलाभात् स्त्रीसङ्गादिनिमित्तसुखानादरश्चोक्तः, सुहृत्तम इत्यनेन 'न स्मरत्यपकाराणां शतमप्यात्मवत्तया। कथञ्चिदुपकारेण कृतेनैकेन तुष्यति॥' इत्युक्तरीत्या दोषाननवेक्ष्य तारतम्यमनालोच्य उपकाराभासमवलम्ब्य स्वाश्रितत्वमात्रेणापरित्यजतो निरतिशयसुहृत्तमस्य मर्त्यशिक्षणमन्तरेण नित्यानपायिनोः सीतालक्ष्मणयोस्त्यागो न घटत इत्युक्तं भवति॥ ६॥ ❀ ❀ तारतम्यमनादृत्य यस्याश्रितत्वमात्रेण निरतिशयप्रीतिविशिष्टत्वरूपं तदस्मिन्नेवावतारे दर्शयति नेति। महतः शरणागतशब्दभाजं निहीनजन्मादिविशिष्टं पापीयांसमपि रक्षितुं बद्धदीक्षस्य श्रीरामरूपेणावस्थितस्य ब्रह्मणः जन्म विप्रादिजन्म न तोषहेतुः तथा सौन्दर्याध्ययनसुबुद्धिजातयो न तोषहेतवः, तिर्यक्ष्वपि तस्यानुग्रहदर्शनादिति भावः, तथाहि तिरश्चो भावः तैर्यञ्चं तिर्यक्त्वं तेन सृष्टान् वनौकसः वनस्थानस्मान् कपीन् प्रति लक्ष्मणाग्रजः पूर्वोक्तविधानन्तावताररूपलक्ष्मणाग्रजो नित्यं तत्सहचरः श्रीरामः सख्यं चकार बतेत्याश्चर्ये। सख्य इति पाठे सख्ये विषये नश्चकारेत्यर्थः, तैर्यद्विसृष्टानिति पाठे यत् यस्मात्तैर्जन्मसौभगादिभिः विसृष्टान्परित्यक्तानपि नोऽस्मान् सख्ये चकार जन्मादिकतारतम्यमनवेक्ष्य संश्रयमात्रेणास्माभिर्हीनैः सख्यं कृतवान् बताहो अस्य सुहृत्तमत्वमेवंविधमिति निर्वक्तुमशक्यमित्यर्थः॥ ७॥ ❀ ❀ यत एव निरतिशयसुहृत्तमस्ततस्तं मनुजाकृतिं मनुष्याकारं श्रीहरिं सुकृतमुपकाराभिज्ञम् "मय्येव जीर्णतां यातु यत्त्वयोपकृतं कपे!। नरः प्रत्युपकारार्थी विपत्तिमभिकाङ्क्षति॥" इति मां प्रत्युक्तविधोपकाराभिज्ञं

पुरुषोत्तमं श्रीरामं सुरासुरनराणां मध्ये यः कश्चित्सर्वात्मना सर्वप्रकारेण केनापि तदीयतासम्पादनप्रकारेणेति यावत् भजेत कथं तन्मात्रेणैव तमनुगृह्णातीत्यत्राह। यः श्रीरामः उत्तरकोसलानुत्तरकोसलस्थान् लोकान् तरुगुल्मलतादींश्च स्वदेशवासित्वमात्रमवलम्ब्य दिवं स्वर्गमनयत् प्रापितवान्। न केवलं ज्ञानक्रियाभक्तियोगानेवापेक्ष्यानुगृह्णात्यपि तु यत्किञ्चिद्व्याजमात्रमवलम्ब्यानुगृह्णात्ययं श्रीराम इति भावः। तथा चोक्तं श्रीवत्साङ्कमिश्रैः "त्वामामनन्ति कवयः करुणामृताब्धे! ज्ञानक्रियाभजनलभ्यमलभ्यमन्यैः। एतेषु केन वरदोत्तरकोसलस्थाः पूर्वं सदूर्वमभजन्न हि जन्तवस्त्वाम्॥" इति॥ ८॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

सीतामभिरामयतीति सीताभिरामस्तम्॥ १॥ ❋ ❋ भगवत्कथामित्युक्तेः कस्यचित्पूज्यस्य कथामिति तद्व्यावृत्त्यर्थं भर्त्रिति "भर्ता सन् भ्रियमाणो बिभर्ति" इति श्रुतिरपि सङ्गृहीतानेनेति ज्ञातव्यम्॥ २॥ ❋ ❋ आर्यस्य हरेर्लक्षणं शीलं नित्यनिर्दोषत्वं सत्यजगत्सष्टृत्वादि व्रतं च यस्य स तथा तस्मै "विदवं सत्यं मघवानायुवोरिदापश्च न प्रमिनन्ति व्रतं वाम्" इति श्रुतिः उपाश्रिता आत्मानो जीवाः यस्य स तथा तस्मै लोकानुग्रहायाङ्गीकृतविग्रहायेति वा उपासित उपासनायुक्तो लोको यमुद्दिश्य स तथा तस्मै साधुरयमिति वादस्य वचनस्य निकर्षणाय सम्यग्विचारकाय। यद्वा साधूनां वादस्य विवादस्य विरोधस्य निकर्षणाय परिहारकाय॥ ३॥ ❋ ❋ अहं तं त्वां शरणं प्रपद्य इत्यन्वयः। यत्तत्तव स्वरूपं विशुद्धानुभवमात्रं प्रकृतिप्राकृतवैकृतसम्बन्धरहितज्ञानात्मकेन्द्रियादिमत्स्वतेजसा स्वरूपसामर्थ्येन ध्वस्ता निरस्ता गुणाः सत्त्वादयश्च तिस्रो जाग्रदाद्यवस्थाश्च येन स तथा तं ध्वस्ता गुणनिमित्ताः तिस्रोऽवस्थायेन स तथा तं वा प्रत्यग् जीवाभिमुखावस्थितं प्रशान्तं प्रकृष्टसुखपूर्णं प्रसन्नाकारं वा सुधिया शोभनबुद्ध्योपलभ्यत इति सुधियोपलम्भनं प्रत्यक्षपदार्थवत् प्रत्यक्षप्रमाणेन नोपलभ्यते प्राकृतनामरूपरहितत्वादित्याह अनामरूपमिति। अत एव निरहमहङ्कारशून्यम्॥ ४॥ ❋ ❋ ननु श्रीरामस्य विशुद्धानुभवादिविशेषणानि कथं सङ्गच्छन्ते, सीतावियोगादिना दुःखाज्ञानादिप्रदर्शनादिति तत्राह मर्त्येति। विभोर्व्याप्तस्य हरेर्मर्त्यावतारः मर्त्याकाररूपग्रहणं रक्षोवधायैव न केवलं तावन्मात्रं न भवति किन्तु मर्त्यशिक्षणं यमुद्दिश्य गुरोराज्ञाकरणं शरणागतपालनमभीष्टदानमित्यादि मर्त्यैः कर्तव्यमिति एतत्कुतोऽनेन कृतमिति ज्ञायते इत्याशङ्क्य दशरथाज्ञाकरण-वनाभियानसीतान्वेषणादिप्राप्तव्यसनशरणागतसुग्रीवाभीष्टकरणविभीषणराज्यदानादिभ्योऽवगम्यत इत्याह कुत इति। स्वे आत्मनि स्वस्वरूपे रमतो रममाणस्य भगवतः "कस्मिन्प्रतिष्ठित इति स्वे महिम्नि" इति श्रुतेः॥ ५॥ ❋ ❋ ईश्वरश्चेन्न दुःखानुभवी तदनुभवी चेन्नेश्वर इति तत्राह न वा इति स आत्मा इति पदद्वयेन। "आत्मा वा इदमेकमेवाग्र आसीत्" इति श्रुतिं परामृशति। वा इत्यनेन "निरतिशो निरवद्यः" इति श्रुतिं प्रमाणयति। हिशब्दो हेत्वर्थः कश्मलं सुरतलक्षणमपिपदेन सीतामपीत्याह। अतो भक्तानुकम्पया कृतावतारस्य श्रीरामदेवस्य दुःखभोगाभावेनेश्वरत्वाविरोधात् भक्तिज्ञाने एव तत्प्रीतिजनके न जन्मादिकं वानरा-सुरादिपापयोनिजातस्यापि भक्तिज्ञानसद्भावे मोक्षस्य सुनियतत्वात्तदुक्तम् "यस्य सम्यग् भगवति ज्ञानं भक्तिस्तथैव च। निश्चितस्तस्य मोक्षः स्यात्सर्वपापकृतोऽपि तु॥ यो ममत्वादिना दोषस्स त्वन्यविषयः स्मृतः" इत्यभिप्रेत्याह न जन्मेति। अन्यविषयस्तदाश्रित-दुष्टजीवविषय इत्यर्थः। महता महात्मनो मुक्तियोग्यस्य अङ्ग आर्ष्टिषेण! कस्माज्जन्मादिस्तोषहेतुर्न भवतीति तत्राह। तैर्यग्विसृष्टा-निति। तिर्यक्सम्बन्धियोनौ विसृष्टान् जातान् वराहादियोनेर्वानरयोनेर्निकृष्टत्वद्योतनाय वनौकस इति। एतदेवाहापिपदेन गर्हित-त्ववाचिना चशब्देन कृपाशीलत्वमेव प्रयोजनमित्याह॥ ६-७॥ ❋ ❋ अतः पुरुषार्थी भक्तिज्ञानाभ्यां श्रीराममेव भजेते-त्याह सुरोऽसुरो वेति। यो मुमुक्षुः स पुरुषः श्रीराममेव भजेतेत्यन्वयः। असुरादिजातेर्ममत्वादिदोषसम्भवेन रामभजनं कथं सम्भाव्यत इति चेन्न, तस्य मुक्त्ययोग्यासुरजातिविषयत्वाद्योग्यस्य तज्जत्वेऽपि तदभावात् "यो ममत्वादिना दोषः स त्वन्यविषयः स्मृतः" इति स्मृतेश्च "महद्देवानामसुरत्वमेकम्" इति श्रुतेः मुक्तियोग्यानामसुरजातित्वमस्तीति ज्ञायते इत्यभिप्रायेणासुर इति। न तु तमोयोग्यजात्यभिप्रायेणेति। न केवलं मूलरूपस्यैव मोक्षदातृत्वशक्तिरपि त्ववताररूपस्याप्यस्तीति आशयेनाह य इति। उत्तरान् कोसलानयोध्यावासिनो दिवं वैकुण्ठम्॥ ८॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

भर्तृभगवत्कथामिति। भर्तृत्वादिमननविशेषेण सुखवैशिष्ट्यं दर्शितम्॥ १-२॥ ❋ ❋ नमो भगवते इति। अत्र भगवत इत्यैश्वर्यमुत्तमश्लोकायेति माधुर्य्यञ्च दर्शितम्। आर्यत्वं पूज्यत्वम्॥ ३॥ ❋ ❋ स्वरूपज्ञानमाह यत्तदिति। यत्तत् प्रसिद्धं श्रीरामचन्द्रस्य दूर्वादलश्यामलं रूपम्। अत्र प्रकाशैकलक्षणवस्तुनः सूर्यादिज्योतिषः प्रकाशकत्वं शौक्ल्यादिमत्त्वमित्यादि धर्मवत् गुणरूपादिलक्षणतत्स्वरूपधर्मस्यापि तदात्मकत्वदृष्ट्या तन्मात्रत्वमुक्तं य एव धर्मस्वरूपशक्तिरिति भगवत्सन्दर्भादौ स्थापितम्। अत एवैकमपि तस्याश्च शक्तेर्मायातिरिक्तत्वमाह। स्वतेजसा ध्वस्तगुणव्यवस्थमिति। स्वरूपशक्त्या दूरीभूता त्रैगुण्यात्मिका मायाशक्तिर्यस्मादतः प्रशान्तं सर्वोपद्रवरहितम्। अनुभवमात्रत्वे हेतुः प्रत्यक् दृश्यादन्यत् 'न चक्षुषा पश्यति रूपमस्य, यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनुं स्वाम्" इति श्रुतेः। तत् कुतः अनामरूपम् "एतास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानु-प्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि" इति प्रसिद्धप्राकृतनामरूपरहितं तत्र हेतुर्निरहमिति। आत्मशब्देन हि श्रुतावस्यां परमात्मनो

जीवाख्यशक्तिरूपोऽश उच्यते अनेनेति। पृथग् निर्देशात् तद्रूपेण च प्रवेशो नाम देवताशब्दवाच्यतेजोवारिमृल्लक्षणोपाध्यभिनिवेशः। स च तस्य जीवस्य तस्य तत्राहन्ताध्यासादेव भवति। ततोऽन्तर्यामिरूपेण स्वयं तत्र स्थितस्यापि तदध्यासाभावादुपाधिकृतनामरूपराहित्यं युक्तमेवेत्यर्थः। सर्वथाहङ्काररराहित्ये सति व्याकरवाणीति प्रयोगस्यानर्हत्वादिति भावः। ननु श्रीरामरूपं न सर्वैरेवं प्रतीयते तत्राह। सुधियोपलम्भनं शुद्धचित्तेन स्वरूपतयैवोपलभ्यत इत्यर्थः। 'नातः परम्परम! यद्भवतः स्वरूपमि'त्यादिश्रीब्रह्मवाक्यात्॥ ४॥ ❀ ❀ नन्वेवंभूतस्य मर्त्येषु प्राकट्ये किं प्रयोजनम्, उच्यते--गौणे सत्यपि प्रयोजनान्तरे मुख्यं तु भक्तेषु लीलामाधुर्याभिव्यञ्जनमेवेत्याह मर्त्येति। तुशब्द आशङ्कानिवृत्त्यर्थः। मर्त्यलोके योऽवतार आविर्भावः स तु साधुजनोद्वेजकरक्षोवधायैव केवलं न भवति, किन्तु मर्त्यशिक्षणमपि मर्त्येषु शिक्षणं तत्तदर्थप्रकाशनं यत्तन्मयमपि तत्र बहिर्मुखेषु विषयासङ्गदुर्वारताप्रकाशनमानुषङ्गिकमुद्दिश्यन्तु स्वभक्तिवासनेषु चित्तार्द्रताकरविरहसंयोगमयनिजलीलाविशेषमाधुर्यप्रकाशनम्। ततस्तदर्थमेवेत्यर्थः। अन्यथा यदि केवलं तद्वधायैव स्यात्तदा आत्मनः परमात्मत्वेन परिपूर्णस्य ईश्वरस्य सर्वान्तर्यामिणः स्वे स्वस्वरूपे तदेकरूपे वैकुण्ठे च रममाणस्य सीताकृतव्यसनानीति कुतः स्यात्। मनसैव तद्वधे शक्तत्वात्तद्व्यसनासम्भवाच्च। निजमाधुर्यप्रकाशनपक्षे तु तत्तत् सम्भवत्येवेति भावः। अत्र कृपारूपं तादृशलीलारूपञ्च माधुर्यमधिकं श्लाघितम्। तत्र श्रीसीतावियोगदुःखञ्च लीलामाधुर्यान्तर्गतमेवेति न दोष इत्यपि दर्शितम्॥ ५॥ ❀ ❀ तादृशलीला च न प्राकृतवत् कामादिसक्ततया किन्तु स्वजनविशेषविषयककृपाविशेषेणैवेत्याह न वै इति। स वै खलु त्रिलोक्यां न सक्तः, तत्र हेतुः आत्मा परमात्मा भगवान् परिपूर्णैश्वर्यादिः वासुदेवः सर्वाश्रयश्चेति। किन्तु आत्मवतामात्मा स्वयमेव नाथत्वेन विद्यते येषां तेषां स्वविषयकममताधारिणां भक्तविशेषाणामित्यर्थः। तेषामेव सुहृत्तमः। तस्माद्यथान्ये स्त्रीकृतं स्त्रीहेतुकं कश्मलमश्नुवते तथा नासावश्नुवीत। अतस्तस्या आत्मवत्त्वेनैव तादृशकश्मलहेतुतत्प्रीतिविषयतापीति भावः। तथा देवदूतसमयातिक्रमेण आत्मवतोऽपि लक्ष्मणस्य परित्यागो यः स खलु नात्यन्तिक इत्याह न लक्ष्मणमिति। विहातुमपि नार्हति न शक्नोति अनन्तरं झटित्येव स्वर्गस्थतया स्वागमनं प्रतीक्षमाणैस्तदादिभिः सह स्वधिष्ण्यारोहात् अधुनापि तेन सीतादिभिश्च सहैवास्मिन् किंपुरुषवर्षेऽप्यस्माभिर्दृश्यमानत्वात्। ततो मर्यादारक्षार्थमेव किञ्चित्तदनुकरणमिति भावः॥ ६॥ ❀ ❀ पूर्वार्थमेव स्थापयितुं भक्त्येककारणकारुण्यप्रमुखपरममाधुर्यं सर्वोर्ध्वमाह द्वाभ्याम्। महतः पुरुषाज्जन्म सौभगं सौन्दर्यं आकृतिर्जातिः यद्यस्मात् तैः जन्मादिभिर्विसृष्टान् त्यक्तान् नोऽस्मान् तदीयपरमभक्तश्रीसीतान्वेषणादिभक्तितुष्टत्वेन अहो बत लक्ष्मणस्य सर्वसद्गुणलक्षितस्य श्रीसुमित्रानन्दनस्याग्रजोऽपि सखित्वे कृतवान् दास्ययोग्यानपि सह विहारादिना सखीनिव स्वीकृतवानित्यर्थः। सुग्रीवमुपलक्ष्य वा तथोक्तम्। तस्मात् सुर इति। पूर्वं स्वरूपज्ञानमयभक्त्या मनुजाकृतावेव परमस्वरूपं दर्शितवान्। सम्प्रति माधुर्यज्ञानमयभक्त्यापि विशिष्य तामेवावधारयति मनुजाकृतिं हरिमिति। तत्रापि श्रीकपिलादिकं व्यावर्त्तयति राममिति। उत्तममसमोर्ध्वगुणं सुकृतज्ञं स्वल्पयापि भक्त्या सन्तुष्यन्तम्॥ ७-८॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

रामः किंपुरुषे नारायणः सेव्यश्च भारते। सर्वतो भारतश्रैष्ठ्यमूनविंशे निरूप्यते॥ १॥

भर्तुरेव भगवतः कथमित्यनेन नारदादिरिव नावतारान्तरकथायामनुरज्यतीति द्योतितम्॥ १-२॥ ❀ ❀ आर्याणि सर्वैः शिरोधार्याणि लक्षणानि चरणतलगतध्वजवज्रादीनि आजानुबाहुत्वादीनि च शीलानि धीरोदात्तादीनि व्रतानि धर्मनिष्ठत्वादीनि यस्य तस्मै उपशिक्षितात्मने गुरुब्राह्मणादिशिक्षाग्राहिणे उपासितलोकायेति-स्वस्य ब्रह्माद्युपास्यत्वेऽपि मया स्वाचरणेन रजकपर्यन्ता अति लोकाः प्रसादनीया इति विचारवत्त्वाल्लोकानां तदुपासितत्वं साधुवादानां ब्रह्मण्यत्वसत्यसन्धत्वकृपालुत्वादीनां निकषणाय परमोत्कर्षप्रापकाय लोका हि साधुवादैरुत्कृष्यन्ते, रामं प्राप्य साधुवादा अप्युत्कृष्टा भवन्तीत्यर्थः। यथा परमोत्कृष्टस्यापि कनकस्य निकषं प्राप्तस्यैवोत्कर्षो लोके प्रमाणीभवति तद्वदित्यर्थः॥ ३॥ ❀ ❀ ननु शङ्खचक्रादिमत्त्वगरुडवाहनत्वाद्यैश्वर्यानाविष्कारादवतारस्यास्य ब्रह्मत्वे केचित् संशेरते तत्र ये संशेरते ते संशेरतां नाम, अहन्तु साक्षादिमं परब्रह्मरूपमेवानुभवामीत्याह यदिति। विशुद्धो मायासम्बन्धशून्यो योऽनुभवस्तन्मात्रमेकं केवलं यत्तदेवमं प्रपद्ये। ननु शुद्धजीवोऽप्येवं भवति तत्राह। स्वतेजसा स्वरूपशक्त्या दूरीभूता गुणव्यवस्थानरूपा मायाशक्तिर्यस्मात्तत् अत एव प्रत्यक् दृश्याद्न्यत् "न चक्षुषा पश्यति रूपमस्य, यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनुं स्वाम्" इति श्रुतेः। यतः प्रशान्तं सर्वोपद्रवरहितम्। ननु श्रीरामस्य रूपं नैवं प्रतीयते तत्राह। सुधियैव पुंसा उपलभ्यत इत्युपलम्भनं यतो नामरूपम् "एतास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति" प्रसिद्धप्राकृतनामरूपरहितम्। श्रुतौ तिस्र इति तेजोवारिमृदः निर्निश्चयेनाहं प्रपद्ये। यद्वा अहङ्काररहितं यथा स्यात्तथा तत्प्रपत्तिरपि कृपया तेनैव कारितेति बुद्ध्येत्यर्थः॥ ४॥ ❀ ❀ ननु तर्हि प्रपञ्चलोके कथमेव प्रकटीभवतीति तत्राह। मर्त्यावतारः मर्त्याकारस्य प्रपञ्चलोके प्राकट्यं न केवलं रक्षसो रावणस्यैव वधाय किन्तु मर्त्यशिक्षणं मर्त्यशिक्षणार्थोऽपि इत्यर्थः। मर्त्या द्विविधाः धर्मवन्तो भक्तिमन्तश्च तेभ्यः क्रमेण स्वस्य धार्मिकत्वप्रेमवश्यत्वयोः प्रदर्शनया धर्मशिक्षणार्थं प्रेमशिक्षणार्थञ्चेत्यर्थः। अन्यथा स्वे स्वरूप एव रममाणस्य परमात्मनः सीताविरहकृतानि व्यसनानि दुःखानि कुतः स्यात् स्युः। किन्तु साध्वी स्वभार्या

धार्मिकैः सर्वथैव नोपेक्षितव्या, तदर्थं प्राप्तानि दुःखान्यपि सहेरन्नेवेति शिक्षणार्थं स्वस्मिन्नसन्त्यपि दुःखानि दर्शितानीति प्रथमे पक्षे। द्वितीये तु सीताविरहकृतानि विषादादीनि कुतो दुःखानि, किन्तु प्रेम्णः स्थायिभावस्य विप्रलम्भनरसास्वादनजनितानि दुःखत्वेन भासमानानि परमसुखान्येव न तु दुःखानीत्यर्थः। आत्मारामत्वदुःखित्वयोर्युगपदेकत्र विरोधात्। न च सीतायां रममाणस्य कुत आत्मारामत्वमिति वाच्यं सीतायाः स्वरूपशक्तित्वेनात्मभूतत्वात्। ननु सीतायाः स्वरूपभूतत्वे कथं तद्विरहः सम्भवेत् उच्यते, एकमेव परमतत्त्वं चिच्छक्तिवृत्तिभेदेन महासारेण प्रेमाख्येनानादित एव द्विधा विभक्तं तिष्ठति, ह्लादषडैश्वर्यमयं केवलं ह्लादमयं च प्रथमं परमेश्वराख्यं द्वितीयं भक्त्याख्यं, पुनश्च तेनैव प्रेम्णा स्वस्य चतसृभिर्वृत्तिभिर्द्वितीयं तत्त्वं चतुर्द्धा विभक्तं दाससखिपित्रादिप्रेयस्याख्यं प्रथमस्य तदेव तत्त्वस्य दास्यादिभावभावितत्वं व्यवस्थापितं प्राकृतेष्वपि जीवेषु यदृच्छयैतादृश-भक्तिसाधनवस्तु भक्तिपरिपाके स्वयमाविर्भूय एतच्चतुष्कमावेश्य तेऽपि दासादित्वेन यथाकालं प्राप्य चतुष्केण तेन समनुगम्यते पुनरपि तेनैव प्रेम्णा स्थायिभावतां प्राप्तेन स्वशक्त्यैवाविर्भावितभिर्विभावादिभिः स्वं रसरूपीकृत्य तदेव तत्त्वयुगलं स्वस्य विषयाश्रयीभावभावितं कृत्वा स्वाधीनीकृत्य योगवियोगाभ्यां सुखदुःखादितं स्वमाधुर्यमसाधारणमपारमास्वादयता कोऽप्यानन्दचमत्कार एव तद्विदां निष्पाद्यते। अतद्विदां तु केषाञ्चित् रामकृष्णादीनामप्येतावद्दुःखमनिर्वाच्यमिति केषांचिज्जीव-प्रदर्शनायै अनुकृतमित्येवं व्यामोह एव ॥ ५ ॥ ❀ ❀ तस्य प्रेमवश्यत्वसत्यव्रतत्वब्रह्मण्यत्वादिभिरप्राकृतैर्गुणैरेव एतदुपपद्यते नान्यथेत्याह नेति। स वै खलु त्रिलोक्यां न सक्तः यत आत्मा परमात्मा तदपि आत्मवतामात्मा सेव्यत्वेन वर्त्तते येषां तेषां दासादीनां सुहृत्तमः यतो भगवान् पूर्णषडैश्वर्यः अतः प्रेमवश्यत्वानङ्गीकारे प्राकृतानामिव स्त्रीकृतं कश्मलं मोहं नाऽनुवीत त्यक्तुं नार्हेत्। तथा हि देवदूतेन श्रीरामं मन्त्रयता विज्ञापितम्—अत्रागतस्त्वया वध्य इति तदैव द्वारि स्थितं लक्ष्मणं दुर्वाससं विज्ञापयितुं प्रविष्टं हन्तुमुद्यतो वशिष्ठवाक्यात्तत्याजेति तस्मादेतादृश्या लीलया प्रेमाणं धर्मं च शिक्षयायामासेति युक्तमुक्तं मर्त्यशिक्षण-मिति ॥ ६ ॥ ❀ ❀ तत्तत्सर्वगुणाकरस्य तस्य कृपाया निरुपाधिं विशिष्याह न जन्मेति। महतो वंशाज्जन्म महतः श्रीरामस्येति वा। तैः सज्जन्मादिभिर्लक्ष्मणस्य सर्वसल्लक्ष्मपरिपूर्णस्य सुमित्रासूनोरग्रजोऽग्रजत्वेन तमपि दास्ये विदधानोऽस्मान् सर्वसल्लक्षण-रहितानपि सख्ये चकारेति सुग्रीवमुपलक्ष्योक्तिः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ तस्माद्भजनीयेषु सर्वेष्ववतारेषु मध्ये राम एव कृपासिन्धुर-तिशयेन भजनीयो यद्भजने सर्व एवाविशेषेणाधिकारीत्याह। सुर इति यः कोऽपि सर्वात्मना सर्वप्रकारेण उत्तरान् कोसलान् अयो-ध्यावासिनः सशरीरानेव दिवं वैकुण्ठम् ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

एकोनविंशे किंपुरुषे भारते च सेव्यसेवकभावः भारतश्रैष्ठ्यं च वर्ण्यते किंपुरुषवर्षे इति ॥ १ ॥ ❀ ❀ आर्ष्टिषेणो गन्धर्वमुख्यस्तेन राजर्षिरप्यार्ष्टिषेणस्तस्यां दिशि महाभारते प्रसिद्धस्तेन सह वा भर्ता चासौ भगवांश्च तत्कथाम् ॥ २ ॥ ❀ ❀ आर्य्याणि उत्तमानि लक्षणानि शीलं व्रतञ्च यस्मिन् तस्मै उपशिक्षितानां सदनुशिष्टानामात्मोपास्यस्तस्मै उपासितः धर्मशिक्षार्थम-नुसृतो लोको येन तस्मै साधुवादस्य साधुत्वप्रसिद्धेर्निकषणाय परीक्षास्थानाय धर्मधुरन्धरशिरोभूषणायेत्यर्थः ॥ ३ ॥ ❀ ❀ उक्तगुणगणनिधिं वेदान्तैकवेद्यं श्रीरामाख्यं ब्रह्मैव मुमुक्षुध्येयमित्याह यदिति। यदेकं निःसमानातिशयं वस्तु तत्प्रपद्ये कीदृशं विशुद्धानां ध्यातॄणामनुभवो ययोस्ते मात्रे नामरूपे यस्य तत् अप्राकृतनामरूपमित्यर्थः, स्वतेजसा ध्वस्ता हेयाः गुणाः रागादयः विविधा अवस्था च यस्मात्तत् प्रत्यग् जीवः शान्तः यस्मात् स्मरणीयात्तत् सुधिया उपलभ्यते इत्युपलम्भनम्। अनामरूपं प्राकृत-नामरूपशून्यम् अहमेवंभूतोऽस्मीत्यभिमानशून्यम् ॥ ४ ॥ ❀ ❀ एवंभूतस्य मर्त्येषु अवतारस्तु रक्षोवधाय न केवलं मर्त्यशिक्षण-मपि तु मर्त्यचेष्टानुकरणेन मर्त्यैरेवं यथाशक्ति गुर्वाज्ञानुपालनस्वदारसन्तोषधार्मिकजनानुग्रहादिकं कर्तव्यमिति शिक्षार्थमित्यर्थः। अन्यथा मर्त्यानुकरणं विना आत्मनः सर्वात्मनः स्वे स्वासाधारणे निजानन्दे रमतः सीताविरहकृतानि व्यसनानि कुतः स्युः ॥ ५ ॥ ❀ ❀ एतदेवोपपादयति नेति। त्रिलोक्यामनित्यविभूतौ न सक्तः यतो वासुदेवो भगवान् अत एव स्त्रीकृतं शूर्पणखाकृतं कश्मलं सीताविरहादिरूपं नाऽनुवीत लक्ष्मणं विहातुं च नार्हति। एवं हि श्रीरामायणे कथा एकदायोध्यायां यथासुखं वर्तमानं श्रीराममेकान्ते सम्मन्त्रयता देवदूतेन विज्ञापितमत्रागतस्त्वया वध्य इति तदैव द्वारि स्थितं लक्ष्मणं दुर्वाससमागतं विज्ञा-पयितुं प्रविष्टं दृष्ट्वा सत्यप्रतिज्ञः प्राणादपि प्रियतरं भ्रातरं हन्तुमुद्यतस्तदा बन्धुपरित्यागोऽपि वध एवातो लक्ष्मणं त्यक्त्वा सत्यप्रतिज्ञ एवेति वसिष्ठवाक्यात्तत्याज, तदुभयं नरचेष्टानुकरणमन्तरेण न युज्येतेत्यर्थः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ सौभगं सौन्दर्यम् आकृतिर्जातिः तैर्जन्मादिभिर्विसृष्टांस्त्यक्तान् ॥ ७ ॥ ❀ ❀ अतः सुरादिः यः कश्चित्सुधन्यो वा राममेव भजेतेत्यन्वयः। उत्तरान् कोसलान् अयोध्यावासिनः ॥ ८ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

रामसेवादिगंगादियोगेनैवोनविंशके। किम्पुरुषस्य चोत्कर्षो भारतस्योपवर्ण्यते ॥ १ ॥

किम्पुरुषसञ्ज्ञके वर्षे भगवदुपासनं दर्शयति—किम्पुरुष इति। किम्पुरुषे वर्षे भगवन्तं किम्पुरुषैः सह हनूमानुपास्ते इत्यन्वयः। को वा भगवान् यमुपास्ते तत्राह—आदिपुरुषमिति, सर्वकारणकारणमित्यर्थः। किंस्वरूपमित्यपेक्षायामाह—लक्ष्मण-

स्याग्रजं ज्येष्ठं भ्रातरं सीताया अभिरामं पतिं श्रीरामचंद्रमित्यर्थः। किमर्थमुपास्ते इत्यपेक्षायामाह–तच्चरणयोरिति, तस्य भगवतश्चरणयोः सन्निकर्षे सेवायामेवाभिरतः, न ततः फलान्तराभिलाषीत्यर्थः। तथा सेवाभिरतौ हेतुमाह—परमभागवत इति। तस्य किं लक्षणमित्यपेक्षायामाह—अविरतेति, अविरता फलाभिसन्धिराहित्येन विघ्नैरनुपहता भक्तिर्यस्य सः ॥ १ ॥ ❀ ❀ तस्योपासनप्रकारमाह—आर्ष्टिषेणेनेति। गन्धर्वैरनुगीयमानां परमकल्याणीं प्रार्थनां विनैव श्रोतृवक्तॄणां सर्वपुरुषार्थहेतुभूतां मनोहरां भर्तृभगवत्कथां भर्ता चासौ भगवांश्च यस्य कथामार्ष्टिषेणनामकेन किम्पुरुषमुख्येन सह सम्यक् सावधानतया उपश्रृणोति स्वयं चेदं मन्त्रादिकं गायति ॥ २ ॥ ❀ ❀ मन्त्रमाह—ओं नम इति। भगवते महाराजाय नम इत्यन्वयः। कथं तस्य भगवत्त्वं महाराजत्वं वेत्यपेक्षायां तदुभयमुपपादयति विशेषणैः—उत्तमाः श्रेष्ठाः मनोहराः श्लोकाः कवीनां पद्यानि यस्मिन् स तथा तस्मै। यद्वा—उत्तमसः तमसोऽज्ञानस्य निवर्त्तकाः श्लोका यशांसि यस्य तस्मै। आर्याणां श्रेष्ठानां लक्षणानि शीलं सुस्वभावः व्रतमाचारश्च यस्मिन् स तथा तस्मा इत्युत्तमश्लोकत्वे हेतुरुक्तः। उपशिक्षितो विषयेभ्यो व्यावर्त्तितो वशीकृत आत्माऽन्तःकारणं येन तस्मै। अत एव उपासितोऽनुसृतो लोकैर्यः स तथा तस्मै। यद्वा नैवं प्रतीयते शोकविलापादिदर्शनादित्याशङ्क्याह—उपासितोऽनुसृतो लोको येन तस्मै। शोकविलापादि तु लोकानुकरणमात्रं न वास्तवमिति भावः। साधुवादनिकषणाय साधुवादो लोके साधुत्वप्रसिद्धिस्तस्य निकषणाय स्वर्णसाधुत्वनिर्धारणार्थनिकषाश्मवन्निर्धारणस्थानाय यथा निकषं प्राप्तस्यैव कनकस्य लोके साधुत्वप्रसिद्धिस्तथा श्रीरामं प्राप्तानां सत्यसङ्कल्पादिगुणानामपि साधुत्वप्रसिद्धिरित्यर्थः। ब्रह्मण्यदेवाय ब्रह्मण्यः लोकसङ्ग्रहार्थं ब्राह्मणभक्तः देवः वस्तुतस्तु परमेश्वर एव स चासौ स तस्मै। यद्वा ब्रह्मण्यो ब्रह्मनिष्ठः गुणाध्यासरहितो देवस्तथापि क्रीडापरः स चासौ स च तस्मै। सर्वत्र हेतुः—महापुरुषायेति, पुरुषोत्तमायेत्यर्थः। यद्यपि जनापवादभीतिशोकविलापादिमोहलीलाबहुत्ववतः श्रीरामस्य सत्त्वप्रधानरजोगुणत्वं अवसीयते, तथाप्ययोगोलके वह्नेः सङ्क्रमणमिव अधिष्ठानभूते गुणे सच्चिदानंदस्य भगवतः सङ्क्रमणमेवावतारत्वम्। तथा च गुणाभिभूतस्य स्वतन्त्रस्य सर्वदा स्वरूपानन्दानुभवतोऽनेकविधलीलां कुर्वतोऽपि भगवत्त्वे न शङ्कालेश इति भावः। इति शब्दो मन्त्रसमाप्तिद्योतकः ॥ ३ ॥ ❀ ❀ स्तोत्रमाह पञ्चभिः, तत्र परमार्थरूपेण श्रीरामं प्रणमति—यदिति यदेकमद्वितीयं तत्त्वं वेदान्तेषु प्रसिद्धं तदहं प्रपद्ये शरणं व्रजामीत्यन्वयः। तत्कथम्भूतमित्यपेक्षायामाह—विशुद्धेति, विशुद्धश्चासावनुभवश्च स एव मात्रा स्वरूपं यस्य तत्। अत्र विशुद्धपदं विषयानुभवव्यावृत्त्यर्थम्। विशुद्धत्वे हेतुमाह—प्रशान्तमिति, कामरागादिविकारशून्यमित्यर्थः। तत्रापि हेतुमाह—स्वतेजसेति, स्वतेजसा स्वरूपप्रकाशेनैव ध्वस्ता दूरतो निरस्ता गुणानां विविधा जाग्रदाद्यवस्था यस्मिंस्तत्। जाग्रदाद्यवस्थावतो हि रागादिविकारप्रसिद्धेः, इदं तु तद्रहितमिति न तथेति भावः। ननु जाग्रदाद्यवस्थाराहित्यमपि तस्य कुत इत्यपेक्षायामाह—निरहमिति, जाग्रदाद्यवस्थानम् अन्तःकरणाध्यासलक्षणाहङ्कारपूर्वकत्वात्, अहङ्कारशून्यस्य ताः कथं स्युरित्यर्थः। तदेव कुतस्तत्राह—प्रत्यगिति, सर्वान्तरत्वेन अन्तःकरणसाक्षिमात्रमित्यर्थः। तत्रापि हेतुमाह—हीति, हि यस्मान्नामरूपात्मकात् प्रपञ्चाद्भिन्नमित्यर्थः। ननु श्रीरामस्य रूपं तु नैवं प्रतीयते इत्याशङ्क्याह–सुधियेति, सुष्ठु जन्मान्तरसहस्रेषु योगध्यानादिभिः शोधिता धीः बुद्धिर्यस्य तेनोपलभ्यते इति। तथा तदेवम्भूतोपलम्भसाधनभूतस्य 'दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या' 'मनसैवानुद्रष्टव्यः' इत्यादिप्रमाणसिद्धस्य बुद्धिशुद्धत्वस्याभावात् कथमेवमुपलभ्येत ? शुद्धचित्तेन त्वेवमुपलभ्यत एवेति भावः ॥ ४ ॥ ❀ ❀ नन्वेवम्भूतः परमेश्वरश्चेद्रामस्तदा तस्य सङ्कल्पमात्रेणैव अनन्तकोटिब्रह्माण्डरचनसामर्थ्यसत्त्वेन सङ्कल्पमात्रेणैव रावणवधादिकार्यस्य सुशक्यत्वात् कुतोऽतितुच्छकार्यार्थं मनुष्यावतारग्रहणमित्याशङ्क्याह—मर्त्येति। विभोः सङ्कल्पमात्रेणैव सर्वं कर्तुं समर्थस्यापि मनुष्यावतारो न केवलं रक्षोवधायैव, किन्त्विह संसारे विषयाविष्टानां स्त्रीसङ्गादिकृतं दुःखं दुर्वारं तथा धार्मिकैः साध्वी भार्या सर्वथैव नोपेक्षितव्या तदर्थं प्राप्तानि दुःखानि सोढव्यानि स्वभक्तभक्तिपरवशो भगवान् भक्तदुःखेनैवं दुःखितो भवतीति मर्त्यानां शिक्षणं च शिक्षार्थमपीत्यर्थः। नन्वेतदर्थमवतार इत्यत्र किं प्रमाणमित्याशङ्क्य तत्रार्थापत्तिप्रमाणमाह—कुत इति। अन्यथा शिक्षार्थत्वानङ्गीकारे स्वे स्वरूपे रममाणस्य सर्वात्मनः परमेश्वरस्य सीताविरहकृतानि व्यसनानि दुःखानि कुतः स्यात् स्युरित्यन्वयः ॥ ५ ॥ ❀ ❀ तस्येश्वरत्वेन विषयासक्तिशून्यत्वात् व्यसनस्य च विषयासक्त्यधीनत्वात् तदासक्त्यभावे व्यसनानां सम्भवाल्लोकशिक्षार्थमेव विलापदुःखित्वादिनाट्यमात्रमेव, न वास्तवमिति वदन् पूर्वोक्तमेव द्रढयति—न वा इति। यतः स श्रीरामस्त्रिलोक्यां क्वापि विषये नैवासक्तोऽतः स्त्रीकृतं कश्मलं सीतावियोगकृतमोहेन दुःखं नाश्नुवीत नैव प्राप्नुयात्, विषयानासक्तस्य तदसम्भवादिति शिक्षार्थं तद्विडम्बनमात्रमेवेत्यन्वयः। अनासक्तौ हेतुमाह—भगवानिति, यत ऐश्वर्यादिषड्गुणपूर्णः। औपचारिकं भगवत्त्वं त्वन्यत्राप्यस्तीति तद्वारणायाह—वासुदेव इति। न चैतत्सञ्ज्ञामात्रमेव, किन्तु वसति सर्वत्रेति वासुः स एव नानारूपेण दीव्यति क्रीडतीति देव इति व्युत्पत्त्याऽपि वासुदेवसञ्ज्ञक इत्याशयेनाह—आत्मेति, सर्वस्वरूपः सर्वव्यापकश्चेत्यर्थः। किञ्च न लक्ष्मणं चापि विहातुमर्हतीति, देवदूतेन श्रीरामं मन्त्रयता विज्ञापितमावयोः संवदतोरत्र कश्चिदागतश्चेत्स त्वया वध्यः स्यादिति, श्रीरामेण तथाऽस्त्विति प्रतिज्ञातं, तदाऽन्तः कश्चिन्मा प्रविशत्विति लक्ष्मणं द्वारि संस्थाप्य तयोः संवदतोस्तदा दुर्वाससमागतं विज्ञापयितुं प्रविष्टं लक्ष्मणं हन्तुं राम उद्यतो जातः, पुनर्वसिष्ठवाक्यात्तं तत्याजेति वाल्मीकीये प्रसिद्धं तच्च सत्यसङ्कल्पत्वब्रह्मण्यत्वादिशिक्षार्थमेव, अन्यथा तत्कर्तुमपि स नार्हति तदपि न युज्यते, ईश्वरत्वेन प्रतिज्ञाहान्यादिनिमित्तदोषासम्भवादित्यर्थः। नन्वेवं लोकशिक्षामपि किमर्थं करोतीत्याशङ्क्याह—आत्मवतामिति, सर्वप्राणिनां सुहृत्तमः हितकर इत्यर्थः। प्राणिकल्याणार्थमेवैवं

शिक्षयति, न तेन तस्य किञ्चित् फलमस्तीति भावः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ एवमैश्वर्यादिगुणवान् परमेश्वर एव चेद्रामस्तदा सत्कुलजन्मादिगुणवतामेव तद्भजनेऽधिकारो न जन्मादिगुणहीनानां तच्छून्यत्वेन तस्य सन्तोषाभावात् भजनस्य विफलत्वापत्तेरित्याशङ्क्य न सत्कुलजन्मादि तस्य सन्तोषहेतुः, किन्तु भक्तिरेव निरुपाधिकृपासमुद्रत्वात् अतः सर्वैः स एव भजनीय इत्याह—नेति। नूनं निश्चितमेतत् महतः श्रीरामस्य सन्तोषहेतुः, सत्कुलजन्मादि न भवतीत्यन्वयः। कुत एवं निश्चितमित्यपेक्षायामाह—तैर्यदिति। यत् यस्मात् लक्ष्मणस्य सत्कुलजन्माद्यनेकलक्षणविशिष्टस्य अग्रजोऽग्रजत्वेन तेन सेव्यमानोऽपि तैर्गुणैर्विसृष्टानि त्यक्तानि नोऽस्मान् वनौकसो वानरान् सख्ये चकार सखित्वेन अङ्गीकृतवानित्यन्वयः। ननु सीतान्वेषणादिकार्यार्थं सख्यं कृतवांस्तेन किमाश्चर्यमित्याशङ्क्य सर्वज्ञस्य सहायान्तरं विनैवानन्तब्रह्माण्डकर्तुरन्यसहायानपेक्षणात् केवलं कृपैव सख्यकरणे हेतुर्नान्यदिति तत्कृपाया आश्चर्यमेवेत्याह—बतेति। जन्म सत्कुले, सौभगं सौन्दर्यम्, वाक् वाङ्माधुर्यम्, बुद्धिर्बुद्धिनैपुण्यम्, आकृतिर्जातिः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ अथ तस्मात् सुरो देवोऽसुरो वा नरो मनुष्योऽनरो नरेतरः पशुपक्ष्यादियैः कोऽपि वा सर्वात्मना कायवाङ्मनोभिः यथासम्भवश्रवणादिसर्वप्रकारेण श्रीराममेव भजेत। तद्भजने किं फलं स्यादित्यपेक्षायां सर्वदुःखनिवृत्तिरित्यभिप्रेत्य विशिनष्टि—मनुजाकृतिं हरिं सर्वदुःखहर्तारम्। भक्तदुःखहारित्वमेव दर्शयति—य इति, यः कोसलानयोध्यावासिनः सर्वान् पशुपक्ष्यादीन् तिर्यग्योनिगतानपि जीवान् दिवं ब्रह्मलोकादुपरि वर्त्तमानं क्रममुक्तिस्थानं सान्तानिकं नाम लोकमनयत्। यथोक्तं वाल्मीकीये—'लोकान् सान्तानिकान्नाम यास्यन्तीमे समागताः' इति। दुःखहारित्वे हेतुमाह—सुकृतज्ञमिति, यतो भक्तानां सुकृतं भजनमेव जानाति, अपराधं तु नैवानुसन्धत्ते इत्यर्थः। तत्रापि हेतुमाह—उत्तममिति। उत्तमो हि परेषु गुणानेव गृह्णाति न दोषानतः सर्वोत्तमः कथं भक्तानुपेक्षेतेति भावः ॥ ८ ॥

श्रीभगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

वर्षे किंपुरुषे चोनविंशे भारत उच्यते। सेव्यसेवकताश्रैष्ठ्यं भारतस्यापि सर्वतः ॥ १ ॥

किंपुरुषे वर्षे उपास्यां भगवत्तनुं तदुपासकं जप्यमन्त्रं स्तोत्रं चाह किंपुरुष इति। किंपुरुषे वर्षे, आदिपुरुषं जगत्कारणभूतं परमपुरुषं लक्ष्मणस्य सौमित्रेरग्रजो ज्येष्ठस्तं, सीताया मैथिल्या अभिरामोऽनुरूपस्तं रामं भगवन्तं, श्रीदाशरथिं परमेश्वरमित्यर्थः। तस्य श्रीरामस्य यौ चरणौ तयोः संनिकर्षः सांनिध्यं भजनमिति यावत्। तस्मिन्नभिरत आसक्तः। परमभागवतो महाभागवतः, अविरता अविच्छिन्ना भक्तिर्यस्य सः, हनूमान् किंपुरुषैः किंपुरुषवर्षस्थजनैः सह, उपास्ते सेवते ॥ १ ॥ ❀ ❀ आर्ष्टिषेणेनेति। आर्ष्टिषेणः किंपुरुषवर्षस्थः श्रेष्ठो जनस्तेन, आर्ष्टिषेणो मुनिरित्यन्ये। आर्ष्टिषेणो जाम्बवानित्यपरे। सह गन्धर्वैः, अनुगीयमानां परमकल्याणीं भर्त्ता चासौ भगवांश्च तस्य कथां तां समुपशृणोति। स्वयं च इदं वक्ष्यमाणम् उपोपांशु गायति जपति ॥ २ ॥ ❀ ❀ ॐ नम इति। ओमिति पूर्ववत्। उत्तमैर्ब्रह्मादिभिः श्लोक्यते स्तूयते इत्युत्तमश्लोकस्तस्मै, उत्तमो निरतिशयः श्लोको यशो यस्येति वा तस्मै नमः। आर्याणि आर्याणां वा लक्षणानि शीलानि व्रतानि च यस्मिंस्तस्मै, भगवते नमः। उपशिक्षितः संयत आत्मा चित्तं यस्य तस्मै नमः। उपासित उपाश्रितो लोको येन तस्मै, नमः साधुवादः साधुत्वप्रसिद्धिस्तस्य निराकर्षणः निकषाश्मवन्निर्द्धारस्थानं तस्मै, ब्रह्मणि ब्राह्मणकुले साधुर्ब्रह्मण्यः स चासौ देवश्च तस्मै नमः। महापुरुषाय परमपुरुषाय, महाराजो राजाधिराजस्तस्मै नमः। नमःपदावृत्तिर्गुणभेदाभिप्राया। इति मन्त्रः ॥ ३ ॥ ❀ ❀ प्रकृतिपुरुषविलक्षणपरमात्मस्वरूपं विशोध्य तच्छ्रीरामरूपेणावस्थितं नमस्करोति यदिति। हे राम, यत् तव स्वरूपमिति शेषः। विशुद्धानुभवमात्रं प्रकृतिसंबन्धरहितज्ञानात्मकेन्द्रियादिमत् स्वतेजसा स्वस्वरूपसामर्थ्येन ध्वस्ता निरस्ताः गुणाः सत्त्वादयः त्र्यवस्था जाग्रदाद्यास्तिस्रोऽवस्थाश्च येन तथाभूतं, प्रत्यक् स्वाश्रितजीवाभिमुखमवस्थितं, प्रशान्तं प्रसन्नाकारं सुधिया शोभनधीमता उपलभ्यते इति सुधियोपलम्भनं, अनामरूपं प्राकृतनामरूपवर्जितं निरहमहंकृतिशून्यं अत एव, एकमद्वितीयं तत् प्रपद्ये हि ॥ ४ ॥ ❀ ❀ एवंभूतस्य कथं तर्हि दशरथपुत्रत्वं तत्राह मर्त्त्यावतार इति। विभोः पूर्वोक्तप्रकारस्यास्य भगवतः, मर्त्त्यावतारः मनुष्येषु मर्त्त्यभावेनात्मप्रदर्शनं त्वित्यर्थः। रक्षोवधाय रावणविनाशाय एव। तस्य मनुष्यादन्यतोऽवध्यत्वात्। तर्हि किमेतदर्थमेव नेत्याह। न केवलं, नैतावदेव केवलं प्रयोजनं, किं त्वन्यदपि तत्प्रयोजनमस्तीत्यर्थः। तदाह इह संसारे, मर्त्त्यशिक्षणं मर्त्त्यानां शिक्षार्थं च, अत्र स्त्रीसङ्गादिकृतं दुःखं मर्त्यानां दुर्निवारमिति शिक्षार्थमपीत्यर्थः। अन्यथोक्तकारणार्थमवतारधारणं न चेत्, स्वे स्वकीये, आत्मनि स्वरूपे, रमतो रममाणस्य ईश्वरस्य सीताकृतानि सीताविरहजातानि, व्यसनानि कुतः स्युः। सर्वनियन्तुः सर्वान्तरात्मनः स्वानुभवसंतुष्टस्य श्रीरामरूपेणावस्थितस्य परब्रह्मणः सीताविश्लेषादिकृतव्यसनानुकरणं निरतिशयदुःखावहः संसार इति लोकस्य प्रदर्शयितुमेवान्यथोक्तविधस्य तस्य सीताकृतव्यसनस्वीकरणं न घटत एवेति भावः ॥ ५ ॥ ❀ ❀ अथास्य विषयासक्त्यभावेन व्यसनानर्हत्वमुपपादयति न वै इति। आत्मवतां निरस्तनिखिलसांसारिकधर्माणां सनकादीनां, आत्मा निरतिशयप्रीतिविषयः, सुहृत्तमः निरतिशयसौहार्दनिष्ठः, भगवान् षाड्गुण्यपूर्णः, वासुदेवः सर्वान्तरात्मतयावस्थितत्वेऽपि तत्तद्दोषैरसंस्पृष्टः, सः श्रीरामरूपेणावस्थितः परमात्मा, त्रिलोक्यां क्वापि न सक्तः वै। अत एव स्वोक्तं स्त्रीविश्लेषादिकृतं कश्मलं दुःखं, न अश्नुवीत मर्त्त्यशिक्षणार्थं न

प्रादुर्भूतः स्याचेन्न प्राप्नुयात्। तथा च लक्ष्मणं विहातुं त्यक्तुं अपि, न अर्हति। चकारात्सीतामपि त्यक्तुं नार्हति। 'भवांस्तु सह वैदेह्या गिरेः सानुषु रंस्यताम्। अहं सर्वं करिष्यामि जाग्रतः स्वपतश्च ते॥ कुरुष्व मामनुचरं वैधर्म्यं नैव विद्यते। कृतार्थोऽहं भविष्यामि तव चार्थप्रकाशनात्' इत्युक्तवतः निवासशय्यासनपादुकांशुकोपधानवर्षातपवारणादिकं स्वानुचरवत्कृतवतो लक्ष्मणस्य त्यागं, तथा 'नित्यैव सा जगन्माता लक्ष्मीर्नित्यानपायिनी। राघवत्वेऽभवत्सीता रुक्मिणी कृष्णजन्मनि॥ अन्येष्वप्यवतारेषु विष्णोरेषानपायिनी' इति वाक्याल्लक्ष्म्यवताररूपाया भगवत्याः सीतायाश्च त्यागं मर्त्यशिक्षणमन्तरा स कर्तुं नार्हत्येव। 'मित्रभावेन संप्राप्तं न त्यजेयं कथंचन। अभयं सर्वभूतेभ्यो ददाम्येतद् व्रतं मम' इति स्ववाक्यं च मृषा न कुर्यात्। देवदूतेन श्रीरामं मन्त्रयता विज्ञापितं 'अत्रागतस्त्वया वध्यः' इति तदैव द्वारि स्थितं लक्ष्मणं दुर्वाससमागतं विज्ञापयितुं प्रविष्टं हन्तुमुद्यतो वसिष्ठवाक्यात्त्याजेति लक्ष्मणत्यागनिमित्तं प्रदर्शितस्वशुद्धताया अपि सीतायाः परित्यागनिमित्तं तु हतकरजकवचनश्रवणमेवेति सर्वं जनशिक्षणमेव॥ ६॥ ❀ ❀ तारतम्यमनादृत्य यत्स्वाश्रितत्वमात्रेण निरतिशयप्रीतिविशिष्टत्वं तदस्मिन्नेवावतारे दर्शयति नेति। महतः शरणागतशब्दभाक् हीनजातिविशिष्टोऽपि पापीयानपि रक्षितव्य इति कृतप्रतिज्ञापूर्वं श्रीरामरूपेण प्रादुर्भूतस्य परब्रह्मणः श्रीरामस्येत्यर्थः। जन्म विप्रादेः सत्कुले जन्म तोषहेतुः न। सौभगं सौन्दर्यातिशयः न। वाक् शास्त्राध्ययनं न। बुद्धिः सन्मतिः न। आकृतिर्जातिः न। तोषहेतुर्न भवतीत्यर्थः। नूनम्। तिर्यक्ष्वपि तस्यानुग्रहदर्शनादिति भावः। यद्यस्मात् तैर्जन्मादिभिः विसृष्टांस्त्यक्तानपि, वनौकसो वनचरान्, नोऽस्मान् बत अहो लक्ष्मणाग्रजः यः एकबाणेनानन्तब्रह्माण्डविनाशं निमेषमात्रेण कुर्यात्तथाविधलक्ष्मणस्याग्रजन्मा सन्नपि सख्ये चकार सखित्वेन कृतवान्॥ ७॥ ❀ ❀ सुर इति। यत एवायं निरतिशयसुहृत्तमस्ततः, सुरो देवः, असुरो दैत्यो वा अथ वानरः कपिः, नरो मनुष्यो वा यः कोऽपि सर्वात्मना सर्वप्रकारेण सुकृतज्ञमल्पीयसि अपि भजने बहुमानिनं, यद्वा सुकृतज्ञमुपकारज्ञम् अत एव उत्तमं मनुजाकृतिं हरिं रामं भजेत। येन केनापि प्रकारेण तदनुग्राह्यतां संपाद्य सेवेतैवेत्यर्थः। कथं तावन्मात्रेण तमनुगृह्णाति तत्राह। यः श्रीरामः उत्तरान् कोसलान् उत्तरकोसलवासिनो लोकान् दिवं स्वर्गम् अनयत्। तरुगुल्मलतादींश्च स्वदेशवासित्वमात्रमवलम्ब्य दिवं प्रापितवान्। न केवलं ज्ञानक्रियाभक्तियोगानपेक्ष्यैवानुगृह्णात्ययं श्रीराम इति भाव इति॥ ८॥

भाषानुवाद:

किम्पुरुष और भारतवर्षका वर्णन

श्रीशुकदेवजी कहते हैं—राजन्! किम्पुरुषवर्षमें श्रीलक्ष्मणजीके बड़े भाई, आदि पुरुष, सीताहृदयाभिराम भगवान् श्रीरामके चरणोंकी सन्निधिके रसिक परम भागवत श्रीहनुमान्जी अन्य किन्नरोंके सहित अविचल भक्तिभावसे उनकी उपासना करते हैं॥ १॥ ❀ ❀ वहाँ अन्य गन्धर्वोंके सहित आर्ष्टिषेण उनके स्वामी भगवान् रामकी परम कल्याणमयी गुणगाथा गाते रहते हैं। श्रीहनुमानजी उसे सुनते हैं और स्वयं भी इस मन्त्र*का जप करते हुए इस प्रकार उनकी स्तुति करते हैं॥ २॥ ❀ ❀ 'हम ॐकारस्वरूप, पवित्रकीर्ति भगवान् श्रीरामको नमस्कार करते हैं, आपमें सत्पुरुषोंके लक्षण, शील और आचरण विद्यमान हैं; आप बड़े ही संयतचित्त, लोकाराधनतत्पर, साधुताकी परीक्षाके लिये कसौटीके समान और अत्यन्त ब्राह्मणभक्त हैं। ऐसे महापुरुष महाराज रामको हमारा पुनः-पुनः प्रणाम है'॥ ३॥ ❀ ❀ 'भगवन्! आप विशुद्ध बोधस्वरूप, अद्वितीय, अपने स्वरूपके प्रकाशसे गुणोंके कार्यरूप जाग्रदादि सम्पूर्ण अवस्थाओंका निरास करनेवाले, सर्वान्तरात्मा, परम शान्त शुद्ध बुद्धिसे ग्रहण किये जाने योग्य, नाम-रूपसे रहित और अहङ्कारशून्य हैं; मैं आपकी शरणमें हूँ॥ ४॥ ❀ ❀ प्रभो! आपका मनुष्यावतार केवल राक्षसोंके वधके लिये ही नहीं है, इसका मुख्य उद्देश्य तो मनुष्योंको शिक्षा देना है। अन्यथा अपने स्वरूपमें ही रमण करनेवाले साक्षात् जगदात्मा जगदीश्वरको सीताजीके वियोगमें इतना दुःख कैसे हो सकता था॥ ५॥ ❀ ❀ आप धीर पुरुषोंके आत्मा† और प्रियतम भगवान् वासुदेव हैं; त्रिलोकीकी किसी भी वस्तुमें आपकी आसक्ति नहीं है। आप न तो सीताजीके लिये मोहको ही प्राप्त हो सकते हैं और न लक्ष्मणजीका त्याग ही कर सकते हैं‡॥ ६॥ ❀ ❀ आपके ये

---

* ॐ नमो भगवते उत्तमश्लोकाय नम आर्यलक्षणशीलव्रताय नमः उपशिक्षितात्मन उपासितलोकाय नमः साधुवादनिकषणाय नमो ब्रह्मण्यदेवाय महापुरुषाय महाराजाय नमः इति।

† यहाँ शङ्का होती है कि भगवान् तो सभीके आत्मा हैं, फिर यहाँ उन्हें आत्मवान् (धीर) पुरुषोंके ही आत्मा क्यों बताया गया? इसका कारण यही है कि सबके आत्मा होते हुए भी उन्हें केवल आत्मज्ञानी पुरुष ही अपने आत्मारूपसे अनुभव करते हैं—अन्य पुरुष नहीं। श्रुतिमें जहाँ-कहीं आत्मसाक्षात्कारकी बात आयी है, वहीं आत्मवेत्ताके लिये 'धीर' शब्दका प्रयोग किया है। जैसे 'कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षत' इति 'नः शुश्रुम धीराणाम्' इत्यादि। इसीलिये यहाँ भी भगवान्को आत्मवान् या धीर पुरुषकी आत्मा बताया है।

‡ एक बार भगवान् श्रीराम एकान्तमें एक देवदूतसे बात कर रहे थे। उस समय लक्ष्मणजी पहरेपर थे और भगवान्की आज्ञा थी कि यदि इस समय कोई भीतर आवेगा तो वह मेरे हाथसे मारा जायगा। इतनेमें ही दुर्वासा मुनि चले आये और उन्होंने लक्ष्मणजीको अपने

व्यापार केवल लोकशिक्षाके लिये ही हैं ! लक्ष्मणाग्रज ! उत्तम कुलमें जन्म, सुन्दरता, वाक्चातुरी, बुद्धि और श्रेष्ठ योनि—इनमें से कोई भी गुण आपकी प्रसन्नताका कारण नहीं हो सकता, यह बात दिखानेके लिये ही आपने इन सब गुणोंसे रहित हम वनवासी वानरोंसे मित्रता की है ॥ ७ ॥ ❀ ❀ देवता, असुर, वानर अथवा मनुष्य—कोई भी हो, उसे सब प्रकारसे श्रीरामरूप आपका ही भजन करना चाहिये; क्योंकि आप नररूपमें साक्षात् श्रीहरि ही हैं और थोड़े कियेको भी बहुत अधिक मानते हैं ! आप ऐसे आश्रितवत्सल हैं कि जब स्वयं दिव्यधामको सिधारे थे, तब समस्त उत्तरकोसलवासियोंको भी अपने साथ ही ले गये थे ॥ ८ ॥

भारतेऽपि वर्षे भगवान्नरनारायणाख्य आकल्पान्तमुपचितधर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्योपशमोपरमात्मोपलम्भनमनुग्रहायात्मवतामनुकम्पया तपोऽव्यक्तगतिश्चरति ॥ ९ ॥ तं भगवान्नारदो वर्णाश्रमवतीभिर्भारतीभिः प्रजाभिर्भगवत्प्रोक्ताभ्यां सांख्ययोगाभ्यां भगवदनुभावोपवर्णनं सावर्णेरुपदेक्ष्यमाणः परमभक्तिभावेनोपसरति इदं चाभिगृणाति ॥ १० ॥ ॐ नमो भगवते उपशमशीलायोपरतानात्म्याय नमोऽकिञ्चनवित्ताय ऋषिऋषभाय नरनारायणाय परमहंसपरमगुरवे[1] आत्मारामाधिपतये नमो नम इति ॥ ११ ॥ गायति चेदम्—

कर्तास्य सर्गादिषु यो न बध्यते न हन्यते देहगतोऽपि दैहिकैः ।
द्रष्टुर्न दृग्यस्य गुणैर्विदूष्यते तस्मै नमोऽसक्तविविक्तसाक्षिणे ॥ १२ ॥
इदं हि योगेश्वर योगनैपुणं हिरण्यगर्भो भगवाञ्जगाद यत् ।
यदन्तकाले त्वयि निर्गुणे मनो भक्त्या दधीतोज्झितदुष्कलेवरः ॥ १३ ॥
यथैहिकामुष्मिककामलम्पटः सुतेषु दारेषु धनेषु चिन्तयन् ।
शङ्केत विद्वान् कुकलेवरात्ययाद् यस्तस्य यत्नः श्रम एव केवलम् ॥ १४ ॥
तन्नः प्रभो त्वं कुकलेवरार्पितां त्वन्माययाहंममतामधोक्षज ।
भिन्द्याम येनाशु वयं सुदुर्भिदां विधेहि योगं त्वयि नः स्वभावमिति ॥ १५ ॥

भारतेऽप्यस्मिन् वर्षे सरिच्छैलाः सन्ति बहवो मलयो मङ्गलप्रस्थो मैनाकस्त्रिकूट ऋषभः कूटकः कोल्लकः[2] सह्यो देवगिरिर्ऋष्यमूकः श्रीशैलो वेङ्कटो[3] महेन्द्रो वारिधारो विन्ध्यः शुक्तिमानृक्षगिरिः पारियात्रो द्रोणश्चित्रकूटो गोवर्धनो रैवतकः ककुभो नीलो गोकामुख[4] इन्द्रकीलः कामगिरिरिति चान्ये च शतसहस्रशः शैलास्तेषां नितम्बप्रभवा नदा नद्यश्च सन्त्यसङ्ख्याताः ॥ १६ ॥

अन्वयः—भारते वर्षे अपि भगवान् नरनारायणाख्यः अव्यक्तगतिः अनुकंपया आत्मवताम् अनुग्रहाय आकल्पान्तम् उपचितधर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्योपशमोपरमात्मोपलम्भनम् तपः चरति ॥ ९ ॥ ❀ ❀ सावर्णेः भगवदनुभावोपवर्णनम् उपदेक्ष्यमाणः भगवान् नारदः वर्णाश्रमवतीभिः भारतीभिः प्रजाभिः तम् भगवत्प्रोक्ताभ्याम् सांख्ययोगाभ्याम् परमभक्तिभावेन उपसरति इदम् च अभिगृणाति ॥ १० ॥ ❀ ❀ ॐ भगवते उपरतानात्म्याय अकिञ्चनवित्ताय ऋषिऋषभाय नरनायणाय नमः नमः परमहंसपरमगुरवे आत्मारामाधिपतये नमः नमः इति ॥ ११ ॥ ❀ ❀ इदम् च गायति यः अस्य सर्गादिषु कर्ता अपि न बध्यते देहगतः अपि दैहिकैः न हन्यते द्रष्टुः यस्य दृक् गुणैः न विदूष्यते तस्मै असक्तविविक्तसाक्षिणे नमः ॥ १२ ॥ ❀ ❀ योगेश्वर हिरण्यगर्भः भगवान् यत् यत् योगनैपुणम् जगाद इदम् हि उज्झितदुष्कलेवरः अंतकाले निर्गुणे त्वयि भक्त्या मनः आदधीत ॥ १३ ॥ ❀ ❀ ऐहिकामुष्मिककामलंपटः सुतेषु दारेषु धनेषु चिन्तयन् यथा विद्वान् कुकलेवरात्ययात् शंकेत तस्य यत्नः केवलम् श्रमः एव ॥ १४ ॥ ❀ ❀ तत् प्रभो अधोक्षज त्वम् नः प्रसीद वयम् त्वन्मायया कुकलेवरार्पिताम् सुदुर्भिदाम् अहंमम-

आनेकी सूचना देनेके लिये भीतर जानेको विवश किया। इससे अपनी प्रतिज्ञाके अनुसार भगवान् बड़े असमञ्जसमें पड़ गये। तब वसिष्ठजीने कहा कि लक्ष्मणजीके प्राण न लेकर उन्हें त्याग देना चाहिये; क्योंकि अपने प्रियजनका त्याग मृत्युदण्डके समान ही है। इसीसे भगवान्ने उन्हें त्याग दिया।

१. प्रा० पा०—परमगुरुवरायात्मारामा०। २. प्रा० पा०—कोल्लः। ३. प्रा० पा०—प्राचीने 'वेङ्कटो' इति पाठो न। ४. प्रा० पा०—कोकामुखः।